

Явор Милтенев е научен сътрудник в Института за български език при Българската академия на науките. Защитил е дисертация на тема „Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция”. Работи и в Централната библиотека на БАН.

По-долу поместваме част от дисертацията му, която е публикувана.

ИЗ ИСТОРИЯТА НА ИЗГУБЕНИТЕ ПРЕСЛАВСКИ РЪКОПИСИ **Явор Милтенев, E-mail: yavormi@yahoo.com**

Глаголическото писмо, създадено от св. Константин-Кирил около 860 г., е по-старата славянска азбука. С нея са извършени първите преводи от св. Константин и св. Методий, а по-късно, след 886 г., и от техните ученици и последователи, пристигнали в България. С глаголическото писмо е свързана и първоначалната история на паметниците на славянската книжовност, възникнали и разпространявали се през IX—X в. в наскоро покръстената българ-

ска държава. Именно чрез по-старата славянска азбука се осъществява в най-голяма степен възприемането и усвояването на образците на византийската философска и богословска мисъл, развитието на повечето средновековни литературни жанрове, изграждането и обогатяването на старобългарския книжовен език.

Поради различни исторически и социо-културни обстоятелства огромната част от глаголическото писмено наследство не е достигнало до нас. С появата в самия край на IX в. на новата славянска азбука, кирилицата, започва постепенното транслитериране на глаголическите ръкописи. Този процес продължава вероятно чак до XIII в., което само по себе си говори за обема и авторитета на текстовете, написани със създадената от Константин-Кирил писменост. Достигналите до нас около двадесетина глаголически ръкописи и фрагменти и незначителният брой надписи-графити са единственият отглас от една богата и твърде ценна традиция, поставила славянските език и писмена култура редом до двете най-значителни средновековни християнски цивилизации в Европа — римската и византийската.

Едно от възможните средства за установяване на това, кои текстове са били създадени на глаголица и кои техни преписи са били снети от глаголически копия, са *вписванията на по-старата азбука в кирилски ръкописи*. Особен интерес представляват кодекси, съдържащи едни и същи преводни или оригинални паметници, в които има системна поява на глаголица — характеристика, свидетелстваща за архаичните им първообрази. В определени случаи това се подкрепя от текстологически изследвания, потвърждаващи надеждността на съответните преписи за реконструкция на архетипите от IX—X в. В други случаи копията с глаголически вписвания не са били предмет на специално проучване и тяхното изучаване в текстологически план предстои. Наличието на следи от по-старата писмена система несъмнено е маркер за тяхното приоритетно значение като обект на изследване от палеославистиката, затова и настоящото съобщение има за цел да обобщи и анализира тези данни, отнасящи се към определени текстове, като ги обвърже с процеси и явления в литературата и културата от т. нар. Златен век.

Вписвания на глаголица се откриват в над петдесет кирилски кодекса. От тях можем да отделим около тридесет с глаголически вставки, намиращи се *в самия текст* и оставени *от самите писачи* в процеса на копиране. В какви типове книги се появяват глаголически букви и каква информация носят те за историята на текстовете?

Сред най-ранните пет ръкописа, съдържащи **Псалтир с тълкувания на Псевдо-Атанасий Александрийски** (*Евгениевски, Болонски, Толстовски, Погодински псалтир* и *Песнивеца на цар Йоан Александър*), три имат глаголически вписвания. В руския *Евгениевски псалтир* се откриват глаголически инициали, наследени от старобългарския антиграф на кодекса. В *Песнивеца на цар Йоан Александър* глаголически са цифровите обозначения на някои от псалмите. Те са добавени след завършването на самата книга от ръката на единия от копистите, който (както свидетелстват грешките и особеностите при изписването им) най-вероятно също е възпроизвел особеност на своя антиграф. Най-голям брой вставки на глаголически букви се открива в *Болонския псалтир*, а и за останалите две ранни копия на този текст (*Толстовски* и *Погодински псалтир*) се предполага глаголически протограф. Маркерът “глаголически вписвания” е още едно свидетелство за хронологията на възникване на превода и категорично подкрепя текстологически доказаната му старинност: първият етап от историята на тази старозаветна тълковна книга несъмнено е свързан с най-старата славянска азбука и може да се отнесе към кр. на IX—нач. на X в.

Старозаветните пророчески книги, снабдени с коментар, също пазят свидетелства за глаголически оригинали. Такива са налични в най-малко седем руски преписа от XV—XVI в., които, според сведението от запазената в късните копия приписка, възхождат към изгубен днес ръкопис, създаден от поп Упир Лихий в Новгород през 1047 г. В тези преписи се срещат нееднократно глаголически инициали, отделни букви в заглавията и/или цели думи и фрази в самия текст. Интерпретацията на вписванията и на сведението в колофона за копиране “нꙋз коурловнѣ” се свежда до две възможности: копието от 1047 г. или е снето от глаголически

оригинал, или, по-вероятно, от кирилски ръкопис с глаголически вписвания. Възникването на този тип сборник и преводът на тълкуванията се свързват с Преслав и Симеоновата епоха, поради което може да се предполага, че антиграфът на Упир Лихий вероятно е бил източнобългарски.

Особено ценен е фрагментът от XII в., известен като *Погодински листове*, който съдържа откъс от **старозаветната Книга на пророк Даниил, снабдена с тълкувания от Иполит Римски**. Това е една напълно различна и независима текстова версия в сравнение с тази на Упир Лихий, но преводът също се отнася към кр. на IX—нач. на X в., свързва се с Преславското книжовно средище и се предполага глаголически оригинал. Специфичното в случая е, че, от една страна, това е ръкопис с български произход, а от друга страна, честотата на глаголическите вписвания е изключително висока спрямо обема запазен текст (91 букви само в рамките на л. 2r—2v).

Интересна е и картината при ръкописите, съдържащи **новозаветни текстове**. Важни данни предоставят например определени преписи на **апостолските Деяния и Послания** — още повече, че днес не е запазен славянски глаголически Апостол (освен два фрагмента от общо шест листа — *Михановичевия* и *Гръшковичевия*). Особенности, които могат да се тълкуват като свидетелство за използването на преписи на Апостола, възхождащи към глаголически антиграф или протограф, се откриват в поне четири кодекса: *Енински апостол*, *Охридски апостол*, *Каракалски апостол*, *Струмишки апостол*. В тях фигурират глаголически вписвания от най-различен вид (инициали, отделни букви, думи, цели фрази). Наред с палеографските си особености, доказващи старинни образци, апостолските ръкописи с глаголически следи имат близост и на текстово ниво. Според изследването на И. Христова (2004: 52 и сл., 741—742, 746, 746—747, 747—748) те се причисляват към архаичната група преписи, а едновременно с това пазят свидетелства за лексикално редактиране, свързващо ги с преславската книжнина. Голямото разнообразие от *varia lectiones* и индивидуални особености предполагат няколко слоя на редактиране, понякога свързано и със сверка с гръцкия текст. Съвкупността от палеографски и текстологически данни насочват към предположението за множество глаголически и кирилски транскрипции на Апостола, така че вероятно разглежданите ръкописи отразяват независимо един от друг общ протограф, отдалечен на голям брой свидетели от всеки един от тях. Въпреки тази разклонена традиция става ясно, че апостолските преписи с глаголически следи имат сигурно установена генеалогична връзка с Преславското средище и ако не са снемани от преславски образци, писани с глаголица, то поне имат глаголически протограф(и) с източнобългарски произход.

Сходни характеристики имат и кодексите, съдържащи **химнографски текстове**. Това са западнобългарски ръкописи с вероятна глаголическа подложка — *Битолски триод*, *Шафариков триод*, *Аргиров триод*, *Скопски октоих*, *Йерусалимски палимпсест*. Взети поотделно, това са изключително ценни паметници от XII—XIII в., но с оглед историята на текстовете още по-важно е да се отбележат характеристиките им като група и определените съвпадения помежду им. Те се реализират на графично и на съдържателно ниво. От една страна, *Битолският триод*, *Аргировият триод* и *Скопският октоих* се обособяват в една група на базата на палеографските си характеристики. Близостта им е дотолкова голяма, че е възможно да се говори ако не за едни и същи участници в преписването на кодексите, то поне за “писачи, обучени по същата норма в едно ателие” (Мусакова 2004). От друга страна, *Шафариковият триод* и, отново, *Битолският триод* съдържат трипеснеци за великопостния цикъл, чиито автор е Константин Преславски (Попов 1980; 1985), а в *Йерусалимския палимпсест* глаголическите вписвания са свързани с цикъл азбучни стихирни, следващи глаголическия буквен ред и също създадени към края на IX—началото на X в. в кръга на Кирило-Методиевите ученици (Попов 1982: 9—10 и сл., Иванова 1994). Тези съвпадения, първо, обвързват кръг от ръкописи, съдържащи текстове с глаголически протографи, с кръг от ръкописи, притежаващи сходни характеристики на писмото. На второ място, те насочват към книжовен център или центрове, където в близко време (кр. на XII—XIII в.) са се съхранявали и транслитерирани архаични

глаголически образци. Посочената взаимнообвързаност между химнографските ръкописи с глаголически следи може да се тълкува също така и като пряко свидетелство за умението на книжовниците да ползват и двете писмени системи, тяхното обучение вероятно е имало за цел не само свободната употреба на глаголически ръкописи, но и транслитерацията им. С оглед на ежедневната употреба на този тип текстове трудно може да се допусне преднамерено или случайно преминаване на глаголица от преписвачите, въпреки че двете азбуки са им познати в еднаква степен. С други думи, далеч по-вероятно е техните антиграфи да са били глаголически (или кирилски с глаголически вписвания), отколкото да са били изписани изцяло с кирилица.

Глаголическите вписвания са ценен източник и по отношение на историята на някои **небогослужбни текстове**. Вписванията в колекцията от **13 слова на Григорий Богослов** в руски препис от XI в. са едно от доказателствата за глаголическия им първообраз. Дали в случая става дума за транслитерация, извършена в Русия, или копистът е разполагал с кирилски текст, съдържащ тези особености, не може да се твърди с абсолютна сигурност. Характеристиките на преписа напомнят тези на руските копия на старозаветните книги с тълкувания, чиито общ протограф е кодексът на Упир Лихий.

Протосбирката със слова на Йоан Златоуст, известна като **Златоструй**, също е съставена в края на IX—първата четвърт на X в., с прякото участие на българския владетел Симеон I (893—927). Колекцията не е достигнала до нас в своя оригинален вид, а чрез т.нар. пълна и кратка редакции, съдържащи вторично избрани части от първоначалния корпус Златоустови слова (вж. напр. Томсън 1982: 45—46). Поради състоянието на проучванията (не са извършвани нито критическо издание, нито текстологическа съпоставка и реконструкция) доказателственият материал за евентуален глаголически първообраз се свежда единствено до появата на вписвания в хилендарския ръкопис № 386. Въпреки че кодексът представя една трета редакция (и като състав, и по отношение на текстовете — т. е. може би е компилация от компилация), няма съмнение, че той е първостепенен източник за изследване на неоцелялата в оригинал сбирка и на традицията на отделните текстове.

Глаголически букви се срещат и в препис на **“За буквите” от Черноризец Храбър**, поместен в хилендарския ръкопис № 463. Както доказва У. Федер (2005), в случая е копирана характеристика, свойствена за старинния кирилски протограф *α*. Той е представен в български, сръбски и руски преписи (вкл. и Лаврентиевия сборник от 1348 г.) и стои най-близо до глаголическия архетип в сравнение с останалите протографи. Примерът със “За буквите” е единственият (поради липсата на сходни проучвания върху разглежданите тук съчинения), при който възстановената история на текста, на конкретния препис и на неговите предшественици перфектно се съгласуват с наличието на глаголически вписвания, а именно: установява се, че 1) те препредават особеност на кирилски ръкопис със следи от транслитерация на глаголически архетип, 2) служат като “указание” за графичната система на оригинала и 3) наличието им е пряко свързано с по-голямата близост на преписа до първоначалния текст.

Въпреки че всеки от разглежданите тук примери има своя собствена история и специфика, не може да не прави впечатление, че глаголическите вписвания в кирилски ръкописи *in textu* 1) често се отнасят пряко или индиректно до творчеството на старобългарски автори като Константин Преславски и Черноризец Храбър, 2) откриват се в преписи на съставени в Преславския книжовен кръг сборници за индивидуално четене като Тълковните пророчества, колекцията от 13 слова на Григорий Богослов и компилациите на базата на протосбирката Златоструй, 3) срещат се в копия на текстове с несъмнена глаголическа основа — новозаветни кодекси, химнографски сборници, Псевдо-Атанасиев тълковен псалтир и др. Наблюденията ми върху над петдесет ръкописа с глаголически вписвания показват, че почти няма случай по-старата азбука да е внесена *in textu* в произведение, възникнало след X в. Всичко това без съмнение сочи, че глаголическите вписвания *in textu* се носят в мнозинството от случаите от традицията и трансмисията на самия текст. Това заключение води след себе си и друг важен

извод: глаголическото писмено наследство не е било транслитерирано изведнъж и изцяло през X в., а двете писмени системи, кирилица и глаголица, са съществували в един дълъг период от време. Нещо повече, вероятно немало от изгубените днес преславски глаголически ръкописи са били съхранявани независимо от наличието на кирилски транслитерации, а самите транслитерирани копия (също така недостигнали до нас) на свой ред са съдържали глаголически вписвания. И така, чрез изясняването на историята на текстовете и историята на писмеността става възможно възстановяването на една важна характеристика на старобългарското културно наследство от IX—X в.

Литература:

- Иванова 1994.** *Иванова, Кл.* За един ръкопис с палимпсест от Библиотеката на Йерусалимската патриаршия. — *Palaeobulgarica*, 18, 1994, № 2, 3—31.
- Мусакова 2004.** *Мусакова, Е.* Кирилски ръкописи с глаголически вписвания. — In: *Glagolijca i hrvatski glagolizam. Zbornik radova Međunarodnoga znanstvenog skupa povodom 100. obljetnice Staroslavenske akademije i 50. obljetnice Staroslavenskog instituta (Zagreb-Krk, 2—6 listopada 2002)*. Zagreb-Krk, 2004, 523—548.
- Попов 1980.** *Попов, Г.* Из текстологическата проблематика на славянския триод. (Новооткрити творби на Константин Преславски). — В: *Славянска палеография и дипломатика. Доклади и съобщения от Семинара по славянска палеография и дипломатика, София, септември 1979*. София, 1980, 72—85.
- Попов 1982.** *Попов, Г.* Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. — *Български език*, 32, 1982, № 1, 1—26.
- Попов 1985.** *Попов, Г.* Триодни произведения на Константин Преславски. София, 1985. [= Кирило-Методиевски студии. Т. 2.]
- Томсън 1982.** *Thomson, F. J.* *Chrisostomica palaeoslavica. A preliminary Study of the Sources of the Chrysorrhoeas (Zlatostruj) Collection.* — *Cyrrillomethodianum*, 6, 1982, 1—65.
- Федер 2005.** *Федер, У.* The Paradosis of Text Family A. — Във: *Федер, У.* Хиляда години като един ден. Животът на текстовете в православното християнство. София, 2005, 310—323.
- Христова 2004.** *Христова, И.* Служебният апостол в славянската ръкописна традиция. София, 2004.